УДК 324:388:392(477)

Ніколаєнко Н. О.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕСУРСУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Досліджуються науково-теоретичні основи вивчення адміністративного ресурсу вітчизняними та російськими науковцями. Виділяються основні групи науково-дослідних пошуків проблем використання адміністративних важелів впливу під час виборів.

Ключові слова: *адміністративний ресурс, деструктивна політична технологія, виборчий процес, органи влади.*

Исследуются научно-теоретические основы изучения административного ресурса отечественными и российскими учеными. Выделяются основные группы научно-исследовательских изысканий проблем использования административных рычагов воздействия на выборах.

Ключевые слова: *административный ресурс, деструктивная политическая технология, избирательный процесс, органы власти.*

Investigate the scientific study of the theoretical foundations of administrative resources by domestic and Russian scientists. Select the main group research search problems using administrative levers of influence in elections.

Key words: *administrative resources, destructive political technology, the electoral process, the authorities*

Актуальність теми статті зумовлена необхідністю аналізу сутності адміністративного ресурсу як недемократичного явища та вивчення особливостей його впливу на результати волевиявлення громадян.

Проблемі використання адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній присвячена значна кількість матеріалів у ЗМІ та аналітичних статей, у той же час бракує визначення і констатації даного явища, потребує з'ясування, додаткового уточнення технологічні моменти застосування адміністративного впливу.

Виходячи з актуальності теми, метою даної роботи є аналіз адміністративного ресурсу як багатоаспектного феномена у вітчизняній та зарубіжній політико-правової думці.

Науковий аналіз застосування адміністративного ресурсу базується на основі вивчення широкого кола джерел. Науково-теоретичну літературу, публіцистичну літературу та інші дослідницькі джерела умовно можна поділити на п'ять груп.

Перша група праць складається з монографій, посібників та статей, які досліджують організацію та проведення політичних, виборчих кампаній у цілому та застосування адміністративного ресурсу, як особливого виду політичних технологій під час виборів, зокрема.

Друга група складається з дисертаційних досліджень, які виявили особливості використання адміністративного ресурсу в контексті сучасного політичного процесу.

Третя група матеріалів присвячена безпосередньо сутності та особливостям такого явища сучасного політичного життя пострадянських країн, як адміністративний ресурс, досліджуються окремі аспекти його застосування.

Четверта група літератури виокремлює фактичні та аналітичні матеріали щодо використання адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній в Україні, Росії та Білорусії.

П'ята група – це законодавчо-правові документи, які розкривають політико-правові аспекти застосування адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній та методи протидії даному деструктивному явищу.

Політичні технології як спосіб алгоритмізації та оптимізації діяльності стали предметом вивчення російської політичної науки. Більшою чи меншою мірою ця тема присутня в роботах останнього десятиліття професорів, дослідників найбільших навчально-дослідних центрів російської вищої школи М. Г. Анохіна, Б. Л. Борисова.

Для комплексного аналізу поняття «адміністративний ресурс» необхідно визначити суть «політичних технологій», одним із видів яких він і є. У своїх наукових дослідженнях В. Полторак, Н. Мальцева, О. Шабров, А. Соловйов, аналізуючи соціальні (політичні) технології, відзначають, що вони є не лише простою сукупністю прийомів і процедур, а й закріплюють почерговість дій і напрацювання відповідних алгоритмів поведінки суб'єкта.

Актуальним для української та російської політичної науки став якісний аналіз виборчих технологій. Глибокий науковий аналіз виборчих технологій проведений українськими вченими Г. Почепцовим, М. Варієм, Л. Кочубей.

До науковців, які займаються даною проблематикою в Україні, слід віднести доктора політичних наук, професора, голову Всеукраїнської ассоціації політичних наук Валерія Бебика. Науковець у монографії «Політичний маркетинг і менеджмент» відзначає, що «політична практика виявила особливу потребу у розробці проблем політичного менеджменту, розуміючи під ним не тільки управління проведенням виборчої компанії, а й організацію інформаційного забезпечення, підбір правлячої команди і вибір моделі прийняття управлінських рішень» [2, с. 3].

Окремі аспекти існування та попередження впливу ресурсів влади у виборчому процесі Російської Федерації ставали предметом розгляду в роботах Є. Гіззатова, О. Криштановської, О. Кудінова та інших авторів.

До теоретико-методологічного аналізу проблем управління тією чи іншою мірою зверталися такі сучасні дослідники, як, зокрема, М. Горний, І. Поліщук, С. Наумкіна.

Проблеми виборчих технологій, зокрема медійного ресурсу, як одного з видів адміністративного ресурсу та засобу маніпуляції суспільною свідомістю розглядаються в роботах російських науковців А. Ніколаєва, О. Важеніної та інших дослідників, праці яких надали суттєвого імпульсу актуалізації розгляду вищевказаних проблем.

Найбільше проблематика політичних технологій присутня у розробках, присвячених виборчого процесу. Найбільший акцент російські політологи роблять на технологіях, безпосередньо пов'язаних з акціями політичної мобілізації електорату на період виборів. Цей напрямок є у працях В. Н. Амеліна, А. А. Максимова.

Найбільш узагальнюючою роботою, присвячену проблемам застосування політичних технологій під час виборів, є праця Є. Малкіна та Є. Сучкова «Основы избирательных технологий». У цій роботі автори, перш за все, узагальнюють і систематизують досвід проведення в Росії виборчих кампаній та партійного будівництва. Всебічно аналізуючи адміністративний ресурс, автори особливу увагу приділяють кампаніям протесту як природної реакції громадянського суспільства на неприпустиме застосування владою даної технології.

Потрібно зауважити, що російські дослідники більш активно ніж українські вчені, займаються дослідженням форм застосування адміністративного ресурсу на пострадянському просторі. У цьому контексті актуальною є робота Д. О. Парамонова та В. В. Кириченко «Методы фальсификации виборов». Науковці дослідили технології фальсифікації, які широко застосовуються під час виборчої кампанії. Розглядаються конкретні методи фальсифікації, серед яких особливе місце посідає адміністративний ресурс, який можуть застосовувати кандидати від влади. До таких методів вони відносять голосування за наказом, метод молотка, «остання дільниця», «подвійне голосування», «силовий вплив», «відривний талон». Аналізуючи ці методи фальсифікації, автори виділяють і ймовірні методи їх нейтралізації.

Узагальнюючу характеристику політичним технологіям дають у своїй роботі О. О. Матвейчев та В. Ю. Новіков. Монографія «Предвыборная кампания. Практика против теории» аналізує політичні технології, що використовуються на всіх етапах проведення виборчої кампанії, зокрема детально розглядається стратегія виборчої кампанії, особливості її вибору та формування, а також одну із найпоширеніших «брудних» технологій – використання підставних, або «технічних» кандидатів.

Особливе місце в роботі автори приділяють використанню адміністративного ресурсу у виборчій кампанії, виділяючи в цьому контексті ресурси місцевого значення, ресурси муніципального, регіонального, загальнонаціонального значення, ресурси бізнес структур, надаючи їм характеристику та аналіз їх використання.

Дослідженням використання адміністративного ресурсу як специфічного політичного явища, присвячені роботи А. Є. Чуклінова. Учений, в ході аналізу цієї проблематики, намагається вивести зазначену проблематику з публіцистичної площини і проводить науковий аналіз адміністративного ресурсу як управлінського методу, який володіє явною корупційної сутністю. Для цього автор розглядає актуальні в політико-правових науках моделі дослідження корупції та акцентує увагу на особливостях соціально-політичної парадигми. Ґрунтуючись на розкритті її концептуальних засад, у роботі розкривається специфіка адміністративного ресурсу як різновиду політичної корупції, пов'язаної з нецільовим використанням владних повноважень у процесі реалізації суспільних інтересів.

У рамках розробленого А. Є. Чукліновим спецкурсу «Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции» розглядаються основні сфери реалізації адміністративного ресурсу з ілюстрацією висновків фактами з сучасного політичного життя Росії. Крім того, порушується тема диференціації адміністративного ресурсу, виділення цілого ряду його різновидів, принципово відмінних один від одного, але, в кінцевому рахунку, що складаються в єдине ціле. Окремо пропонується загальна характеристика методології моніторингу адміністративного ресурсу в рамках виборчих кампаній, що розроблена і апробована Центром антикорупційних досліджень та ініціатив «Transparency International – Росія».

Автор розглядає адміністративний ресурс через призму двох методологічних підходів: формально-юридичного та політологічного. У рамках даних підходів автор виділяє визначення адміністративного ресурсу, його характеристики, особливості застосування і визначення ролі органів державної влади у процесі використання адміністративних важелів впливу.

У площині протидії адміністративному ресурсу, важливо звернути увагу на роботу А. Ю. Бузіна «Административные избирательные технологии и борьба с ними». Монографія аналізує використання адміністративного ресурсу на прикладі російських виборів. Особливу увагу автор приділяє засобам протидії адміністративним виборчим технологіям через участь в діяльності виборчих комісій.

Автор розглядає значення виборів і через історичний досвід їх проведення в Російській Федерації, аналізує технічні складові виборчого процесу. Надає узагальнене визначення адміністративного ресурсу і розглядає його як технологію впливу діючих владних структур на результат виборів з метою утримання влади. Автор наводить та аналізує типи адміністративного ресурсу: силовий, регуляторний, законодавчий, інституційний, фінансовий, медійний ресурси.

Серйозний аналіз дозволив автору трансформувати не цілком чітке поняття «використання адміністративного ресурсу» в більш конкретне поняття «адміністративні виборчі технології». Використання останнього поняття, на думку автора, є більш продуктивним, оскільки дозволяє аналізувати дане явище саме як технології, зіставити адміністративні виборчі технології з іншими відомими політтехнологіями, дослідити окремі методи і, в кінцевому підсумку, протиставити їм методи правового контролю та протидії.

У наукових дослідженнях щодо проблеми зловживання адміністративним ресурсом на виборах у Росії важливе місце займає праця Є. А Панфилової та С. Н. Шевердяева «Противодействие злоупотреблению административным ресурсом на выборах: проблемы и перспективы».

Науковці достатньо обґрунтовано здійснюють оцінку впливу адміністративного ресурсу на результати виборів, а саме в рамках парламентських виборів 2003 року. Аналізуючи застосування адміністративного ресурсу під час виборів, автори доходять висновку, що намагання виправдати застосування адміністративного ресурсу є у будь-якому випадку хибною думкою, у зв'язку з тим, що зловживання адміністративним ресурсом визнається чинним законодавством кримінальними правопорушеннями, тобто злочинами.

На загальному фоні визнання адмінресурсу як девіантної технології влади, можна виокремити роботи російського політтехнолога Валентина Полуектова «Чума Едроссии – административный ресурс в избирательных кампаниях».

Показовим є той факт, що дослідженню проблем застосування та протидії адмінресурсу в російській політичній думці приділено значно більше уваги, аніж у роботах українських дослідників.

Науковців, які сьогодні активно займаються проблемами використання адмінресурсу в Україні, не так уже й багато. Дослідженням адміністративного ресурсу активно займаються представники львівської політичної школи, зокрема, у 2005 р. був опублікований посібник «Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації» під редакцією С. Л. Грабовської та Л. С. Скочиляс.

У роботі проаналізовано особливості використання адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній та способи його нейтралізації. У посібнику наведений аналітичний звіт за результатами моніторингу преси про використання адміністративного ресурсу на Львівщині.

В Україні проблематика дослідження проблем застосування адміністративного ресурсу становить сьогодні предмет зацікавленості представників різних суспільних наук: правознавців, політологів, соціологів, спеціалістів з державного управління. Однак, як самостійне поняття адмінресурс більшою мірою розглядаються в політології та державному управлінні, і відповідно такі дослідження присвячені політико-управлінським аспектам його використання.

На дисертаційному рівні було проведено дослідження О. В. Радченко «Інституційна взаємодія народовладдя та органів державної влади на виборах». У вітчизняній науці державного управління це питання є одним із ґрунтовніших досліджень ресурсного забезпечення державної влади.

Головною ознакою адміністративного ресурсу в Україні, на думку О. Радченко, є вплив органів державної влади (посадових осіб) на суспільство у цілому, підлеглі структури та окремих громадян з використанням важелів силового, психологічного та адміністративного тиску задля примусу до дій в інтересах влади безвідносно до їх власної волі.

Вітчизняним дослідником адміністративного ресурсу, який багато в чому визначив сучасні тенденції наукових досліджень у цій сфері, є М. А. Бучин. У його монографії «Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні» аналізується суть ресурсів виборчої кампанії та їх використання.

М. А. Бучин розглядає різні підходи до визначення адміністративного ресурсу, трактуючи поняття адміністративного ресурсу наступним чином: адміністративний ресурс – це наявність у суб'єкта виборчого процесу з уваги на його належність до влади, додаткових ресурсів, які дозволяють йому здійснювати законний чи незаконний вплив на виборчий процес і волевиявлення виборців, щоб досягнути особистих чи групових цілей. Автор виокремлює основні способи використання адміністративного ресурсу.

Наукові статті з досліджувальної проблематики найкраще представлені російськими авторами, причому більшість їх розміщується на сторінках Інтернет-видань. Серед українських джерел найактивніше використовувалися новинно-аналітичні сайти та періодичні видання: «Українська правда», «Версії», «Дзеркало тижня», «День», «Київський телеграф», «Компаньон», «ПіК».

З огляду на те, що відсутні комплексні дослідження адміністративних важелів впливу, увагу привертає

дослідницький матеріал «Президентські перегони 2004 року: ціна та перспективи вибору», здійснений недержавним аналітичним Центром Олександра Разумкова.

Основними дослідниками проблем використання адміністративного ресурсу під час виборів стали політичні експерти, аналітики, публіцисти, журналісти. У статті «Вибори – 2002. Соло для адміністративного ресурсу?» відомий політичний експерт, президент аналітичного центру «Відкрита політика» І. Жданов аналізує прояви адміністративного ресурсу в період виборчих кампаній, характеризує його вплив на політичний спектр узагалі.

На думку автора, масштабним застосування адміністративного ресурсу є під час проведення передвиборчої агітації. Адміністративний ресурс ним визначається як аморальне явище. Дослідниця А. М. Ярошенко дає визначення адміністративного ресурсу та зазначає головну мету його використання у виборчому процесі, характеризує випадки застосування цього явища під час президентської виборчої кампанії 2010 року. Свою увагу автор концентрує на діяльності трьох основних високопосадовців: тодішніх Президента, Прем'єра та Голови Верховної Ради України.

Івано-франківський дослідник політичних процесів в Україні О. Сич у своїх роботах, аналізуючи адміністративний ресурс, відносить його до адміністративної сфери політики, до суто технологічного знаряддя, тобто визначає як політичну технологію.

Ситуацію з адмінресурсом в Україні було достатньо професійно висвітлено Д. Видріним. У своїх роботах науковець проаналізував класифікацію адміністративного впливу, зокрема, виділив прямий адмінресурс, прихований адмінресурс, непрямий адмінресурс.

Серед статей, що висвітлюють питання адмінресурсу можна виділити роботу В. В. Логачової «Вибори і адміністративний ресурс: негативні наслідки». Автор визначає адміністративний ресурс як нелегітимне явище та визначає способи його використання, а саме: зловживання владою, наприклад, використання бюджетних коштів на проведення власної кампанії; «неформальні» стосунки і спілкування влади з певними суб'єктами виборчого процесу, тобто своєрідна «тіньова виборча кампанія». Особливу увагу автор приділив недосконалості українського законодавства, що саме і дозволяє вводити в дію адміністративний ресурс.

Російські науковці А. Б. Воронцова та В. Б. Звоновський аналізують адміністративний ресурс через призму російської політичної дійсності, а під ним вони розуміють сукупність діючих можливостей у керівників територіальних громад впливати на думки та поведінку виборців. Велике значення для визначення обсягів використання адміністративного ресурсу приділяється масштабам території, а також існуванням та функціонуванням різноманітних каналів інформації.

Серед робіт, присвячених даній проблематиці, пошуком нових підходів до розуміння адміністративного ресурсу виділяється публікація А. Н. Ніколаєва. Автор розглядає адміністративний ресурс як технічно брудну технологію підготовки до виборів, а також як можливість фальсифікації результатів виборів. Адміністративний ресурс, на його думку, є сукупністю як легальних, напівлегальних та явно нелегальних та незаконних методів, які використовуються на всій стадії виборчого процесу.

У своїй роботі А. Н. Ніколаєв виділяє етапи виборчого процесу, на яких може бути використаний адміністративний ресурс.

Дедалі більше науковців, практиків цікавить питання адміністративного ресурсу як фактору політичної боротьби на виборах. Так, дослідник А. Дуда під адміністративним ресурсом автор розуміє нелегітимний вплив на підготовку, проведення та підведення підсумків виборів органів державної влади (виконавчої, судової, юрисдикційних органів), адміністрацій державних установ і організацій, державних підприємств, органів місцевого самоврядування тощо з метою підтримки певного кандидата, політичної партії чи іншої політичної групи.

При вивчені сучасних підходів та трактувань поняття адміністративний ресурс увагу привертають роботи політтехнолога, директора Центру політичного маркетинга В. Стоякіна. Так, дослідник, визначає адмінресурс як «ефект мультиплікатора», тобто адміністративні важелі впливу збільшують результативність інших ресурсів.

Вивченню проблем адміністративного ресурсу як елементу ресурсної бази політичних партій присвячена робота О. Шумельди. Він розглядає адміністративний ресурс як безпосереднє втручання органів влади у виборчий процес. Автор аналізує різні підходи до визначення сутності адміністративного ресурсу і досліджує питання його використання в контексті проведення виборчих кампаній політичними партіями. Адміністративний ресурс автор характеризує як наявність у суб'єкта виборчого процесу (з уваги на його належність до влади) додаткових ресурсів, які дозволяють йому здійснювати законний чи незаконний вплив на виборчий процес та волевиявлення виборців, щоб досягнути особистих чи групових цілей.

В контексті дослідження адміністративного ресурсу як форми політичної корупції автор використав наукові праці, присвячені актуальним проблемам виявлення та протидії корупції в Україні. Дослідженням основних проблем існування та попередження корупції, в тому числі політичної, в останні роки займаються такі українські науковці, як Ю. Збиранник, М. Мельник, І. Зінченко.

Таким чином, у межах пострадянської політичної науки вивчення і категоріальне осмислення адміністративного ресурсу стало актуальним протягом останніх років. У той же час потрібно зазначити, що дане явище розглядалося лише в контексті політичних технологій. Великий загал літератури, присвячений застосуванню адмінресуру, торкається опису конкретних прийомів та технологій організації та проведення виборчої кампанії, окремо звертається увага на ефективність даних технологій щодо отриманих результатів.

Отже, питання ресурсів виборчої кампанії значною мірою вивчене, разом з тим проблема

адміністративного ресурсу все ж потребує подальшого дослідження.

Значний внесок у вирішення зазначеної проблеми зроблений російськими дослідниками Є. Б. Малкіним, Є. Б. Сучковим, А. Н. Ніколаєвим, А. Е. Чукліновим, Є. А. Панфіловою та С. Н. Шевердяєвим, В. В. Полуектовим, В. В. Кириченко, Д. О. Парамоновим.

Важливу роль для аналізу механізмів адміністративного ресурсу відіграють публікації професійних політичних консультантів, які мають досвід роботи з політичними партіями та окремими кандидатами. Перевагами їхніх праць є включеність авторів у змагальний політичний процес, аналіз прецедентів застосування адмінресурсу – усе це становить сильний бік таких праць.

Теоретико-методологічні, методичні та прикладні питання проблем застосування адміністративного ресурсу під час виборів були й залишаються предметом і об'єктом постійних наукових досліджень вчених України та зарубіжжя. Визначаючи важливість внеску цих та багатьох інших дослідників у розробку різних аспектів даного явища, разом з тим, не можна не визнати необхідності самостійного комплексного дослідження питань сутності, механізмів та сфери реалізації адміністративного ресурсу в контексті політичного процесу, що не одержало узагальнюючого концептуального висвітлення в українській науці.

Отже, існує нагальна необхідність продовження наукових розробок із зазначеної теми дослідження, оскільки розглянуті теоретичні напрацювання науковців стосуються тільки окремих аспектів даної проблематики і лише певною мірою розкривають її зміст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амелин В.Н. Технологии в политике и управлении. / В. Н.Амелин, М. Г.Анохин. – М., 2000. – 301 с.
2. Бебик В. Політичний маркетинг і менеджмент : [монографія] / В. М. Бебик ; Міжрегіональна Академія управління персоналом. – К. : МАУП, 1996. – 144 с.
3. Бузин А. Административные избирательные технологии и борьба с ними / А. Бузин – М. : Центр «Панорама», 2007. – 271 с.
4. Бучин М. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використанняв Україні / М. А. Бучин. – Львів : ЛІСВ, 2009. – 231 с.
5. Варій М. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології / М. Варій. – К., 2003. – 400 с.
6. Видрін Д. Пентаграма – 2002. Формула особливостей парламентської виборчої кампанії / Д. Видрін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 39 (363). – 4-11 жовтня.
7. Дуда А. Адміністративний ресурс як фактор політичної боротьби на парламентських виборах 2002 року [Електронний ресурс] /А. Дуда // Вісник школи політичної аналітики «Економіка, технології, ефективність виборчої кампанії – попередні підсумки». – 2002. – № 1.– Режим доступу до журналу : http://www.spa.org.ua/vis/1/3.html.
8. Жданов І. Вибори – 2002. Соло для адміністративного ресурсу? / І. Жданов // Дзеркало тижня. – 2001.–№50 (374).
9. Збираник Ю. В. Політична корупція: сучасний стан та особливості протидії / Ю. Збиранник // Державне управління та місцеве самоврядування: історія та сучасність : [зб. тез наук.-практ.конф.]. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. – С. 117–120.
10. Зінченко І. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. Аналіз законодавства і судової практики : [Монографія]. – Харків : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н., 2007. – 320 с.
11. Кочубей Л. Виборчі технології як механізм політичного результату / Л. Кочубей // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 56– 62.
12. Малкин Є. Основы избирательных технологий и партийного строительства./ Є. Малкин, Є. Сучков – К. : Основні цінності, 2005. – 528 с.
13. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії / М. Мельник // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 67–73.
14. Панфилова Е. Противодействие злоупотреблению административным ресурсом на выборах: проблемы и перспективы / Е. Панфилова, С. Шевердяев. – М. : Де Ново, 2005. – 104 с.
15. Парамонов Д. Административный ресурс в избирательных кампаниях / Д. Парамонов, В. Кириченко. – Ростов на Дону, 2003. – 80 с.
16. Полуэктов В. Чума Едроссии – административный ресурс в избирательных кампаниях [Електронний ресурс]/ В.Полуэктов. – Режим доступу : http://www.izbass.ru/tg-10-03-1a.htm
17. Президентські перегони 2004 року: ціна та перспективи вибору. Центр О. Разумкова // Національна безпека і оборона – 2003. – № 12. – 26 с.
18. Почепцов В. Коммуникативные технологии / В. Почепцов. – К: Знання – 2001. – 370 с.
19. Радченко О. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві : [монографія] / О. Радченко. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. – 243 с.
20. Сич О. Адміністративний ресурс в технологіях тіньової політики України/ О. Сич. – Івано-Франківськ : Вид-во «Місто-НВ», 2001. – 44 с.
21. Соловьев А. Политология. Политическая теория и политические технологии : [учебник для студентов вузов] А. Соловьев. – М. : Аспект пресс, 2000. – 559 с.
22. Стоякін В. Адміністративний ресурс у виборчих кампаніях / В. Стоякін // Щоденна всеукраїнська газета День. – 2001. – № 141, 9 серпня. – С. 8–10.
23. Чуклинов А. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции: специализированный учебный курс; под редакцией доц. Е. Кобзевой [Електронний ресурс] А. Чуклинов. – Режим доступу : http://www.izbass.ru/tg-10-03-1a.htm
24. Шумельда О. Адміністративний ресурс як елемент ресурсної бази політичних партій / О.Шумельда // Адміністративний ресурс у виборчій кампанії і способи його нейтралізації: посібник. – Львів : 2005 – С. 19–27.

Рецензенти: Іванов М. С., д.політ.н., професор;
Палагнюк Ю. В., к.політ.н., доцент.

© Ніколаєнко Н. О., 2011

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2011 р.